

Alamsaksa keel ja eesti keele uurimine.

Germaani laensõnade valangut on tulnud läänemere-soome keelisse mitmelt eri alalt, samuti eri ajastuil. Vanemaid laene üksi on õige mitmest algkeele murdest või vanast tütarkeelest, ja uuemaid leidub soome-rootsist, eesti-rootsist, riigi-rootsist, norrast, vahest ka taanist, ülem- ja alamsaksast. Vanemate laenude kohta käiv kirjandus on vägagi laialdane; sellele on pühendatud küllaldaselt jõudu nii soome-ugri kui germaani poolel, ehk küll paljudes küsimustes pole veel võidud jõuda ühisele absoluutselt objektiivsele seisukohale. Siinkohal ei taheta peatuda nende sõelutud vanade laenude juures, vaid öelda paar sõna uuemaist. Samuti tuleb vaikides mööda minna küsimusest, kuivõrd tähtsad on uuemad laenud keeleteaduslikult ning kultuurilooliselt seisukohalt. Selle kohta on alles äsja kirjutanud J. M ä g i s t e¹.

Nooremaid germaani laene on tulnud otseteed rohkel mõõdul soome, eesti ja liivi keelde, vähemal arvul vatja ja ingeri murdeisse; karjalas olevaist võib arvata, et need on vist kogu ulatuses saadud soome keele vahendusel. Soome nooremad germaani laenud on lähtunud esijoones soome-rootsist, kuid tähelepandavalt hulgal ka riigi-rootsist ja norrast, vähem alamsaksast. Eestis esinevate allikaks on skandinaavia poolt eesti-rootsi, siis soome- ja riigi-rootsi, saksa poolt alamsaksa mitmes eri murdes ja balti-ülemsaksa. Liivis ja vadjas on mõlemaid saksa laene ja eelmises vahest ka eesti-rootsi omi. Otseste, lähtekeelest võetud laenude kõrval on kõigis mainitud keelis veel kaudseid. Nõnda näiteks leidub eesti keeles soome-rootsi laene soome vahendusel ja saksa omi, mis tulnud läti keele kaudu. Viimast teed on käinud ka märgatav osa saksa ainest liivis. Vadjas ja soomes on taas saksa laene, mis on tunginud sisse eesti keele kaasabil. Säherdune mitmelt poolt ning mitmel moel tulnud germaani invasioon on teinud laen-

¹ Kõhklevaid mõtteid läänemere-soome laensõnade-uurimise puhul (EK XI, 129 jj.).

sõnade jälgimise äärmiselt keeruliseks ning raskeks. Nooremate laenude uurija peab tegelema eri lähtumisaladel eri vajaliste eeldustega. Rootsi laenude jälgija näit. peab tahes-tahtmata süvenema alam- ja balti-saksa keelde ja saksa laenude harrastamine nõuab, vastupidi, õigegi lähedast skandinaavia keelte ning läti tundmist. Töötamistingimused on veelgi raskemad, kui tahetakse arvestada muidki mõjustusi: tõlkelaene, süntaktilisi nähtusi jne. — Sisemist germanismi eesti keeles vältida tahtes on muide sageli pöördunud soome poole, kust halva asemele on mõnikord imporditud sama halba ning odavat rootsi laenkaupa, ilma oodatavat omapärasust saavutamata. Et saada selgusele iga üksiku läänemere-soome keele germaani kammitsaist, on vaja rida tühjendavaid uurimusi kõigist nimetatud eri kokkupuuteist. Praegune olukord jätab aga padrikusse kobama.

Üks germaani laenuallikas kipub iseäranis jääma täielisse unarusse, olgugi et tal on suurt tähtsust mitme läänemere-soome keele kohta, s. o. u u s a l a m s a k s a. Enam kui muud on just eesti ja liivi üdini põimunud läbi as. laenude, tõkelaenude, kõneehituse, tuletusviisi ja muuga. Võib julgelt öelda, et kogu oluline osa saksa mõju neis keelis on alam-saksaline. Ülemsaksa mõjustus on suhteliselt üsna vähene, sest siis, kui üs. pääses Läänemeremail võidule, hakkas peagi raugema üldine sakslaste mõjuvus. Suur as. mõju pole siiski leidnud küllaldast teaduslikku tähelepanu. Enam-vähem asjakohast käsitlust on saanud osaks üksnes neile laensõnule, mis leiduvad eesti keeles. Sellel alal tegutsenuist nimetatagu erildi W. S c h l ü t e r'it, H. O j a n s u u'd, A. S a a r e s t e't, W. W i g e t'it ja E. K o b o l t'it. Välja arvatud viimasena nimetatud uurija, on kõik teised toonud as-st võrdlusvaatlusele vaid 16. sajandi lõpp-poolel surema hakanud k(esk)as-t ehk, õigemini öeldes, kas. kirjakeelt, mis Läänemeremail ja mujalgi oli võrdlemisi erinev igapäevasest rahvakeelest². Kui meie etimoloogid pole kas-st leidnud täiesti ühtivaid häälilulisi või mõistelisi vastavusi oletatavale nooremale germaani laenule, on kohe ilma pikema jututa loobunud as-st ja hakatud otsima väljapääsu rootsist, taanist või kust tahes. On tekkinud selline fiktsioon, nagu oleks as. kadunud just kui tina tuhka kohe pärast kas. kirjakeele õitsengu langust. Tõeliselt elab aga as. praegugi edasi kas. r a h v a k e e l e jätkajana kõnes, kirjanduses, teatris, kirikus ja vähe isegi koolis. Läänemeremaade eesti osas suri as. alles 18. s. lõpul, s. o. umb.

² Agathe L a s c h, Mittelniederdeutsche Grammatik, lk. 1—20.

150 a. eest. Eestlane (või liivlane) ei ole kuigi palju puutunud kokku b(alti) kas. kirjakeelega, vaid just rahvakeelega. Kirjakeel on jätnud vähe jälgi ainult mõningasse e. vanaaegsesse käsikirja ja trükkteosesse. Rahvakeel oli kohapeal laiadele ringidele elavaks mõjupakkujaks viimse hingetõmbeni. Kui bas. hääbus, jäi Põhja-Saksa randade *platt-dütsch*'il, millel oli varemaltki olnud kokkupuuteid siinse nurgaga, tee itta veelgi valla, eriti merimeeste kaudu. Allakirjutanu on kohanud rohkesti e. ja sm. laevamehi, kes on osanud as-t õigegi vabalt ja kes üha toovad as. mõjustust merikeelde. Nõnda siis tuleks võtta arvesse u(us)as-fki, kus ei aita kas., või mitmel juhul üksnes uas-t.

Kahjuks pole peaaegu midagi teada bas. puhtast rahvakeelest ega leidu nähtavasti võimalusi ka tulevikus leida paremaid väljavaateid, sest olemasolevad ürikud on liigagi tugevasti Lüübeki kirjakeele paelus. Palju selgitavat võivad ometi pakkuda muud uas. murded, iseäranis aga need, millele on seisnud lähimal bas. Juba pealiskaudne kokkupuude elava *plattdütsch*'iga laseb vaevata lahendada mõnegi raskustsünnitanud küsimuse. Näiteks on *nöör*-sõnast sugenenud terve kirjandus, sest kas. *snore* ei sünni kuidagi ühte e. õ-lise vastega. Viimasena on W. W i g e t määranud sõna eeskujuks r(iigi)r(ootsi) *snöre*³. Ometi kõnelevad kõik tõsiasjad rr. etümoloogia vastu, sest ei ole teisi ala poolest paralleelseid rr. laene, vaid muud siia rühma kuuluvad germ. laenud on kõik as-st. Kui võtta arvesse uas. arenguid, ja eriti verbaalseid tuletisi, pole põhjust kahelda as. lähtekohas. Uas-s leidub ohtrasti *umlaut*'ilisi tüvesid ja vorme, mille *umlaut* ei seletu igakord häälikseadustega. Eesti keeles esineb edasi rida laene, mis osutavad *umlaut*'ilist ja *umlaut*'itut vokalismi rööbiti: *lood* ~ *lööd* 'Kugel, Bleikugel, Lot, Senkblei, Uhrgewicht'; *moor* ~ *möör* 'Möhre, Pastinak'; *proovima* ~ *pröövima* 'versuchen, probieren, prüfen, examinieren, Probe anstellen'; *vooder* 'Futter, Unterfutter' ~ *ööder* 'seeliku külge õmmeldud pihaoša'. Sama olukorda osutab ka läti keel: *lodēt* ~ *liedēt* 'lōten', või lätis on teine vokalism kui eestis: e. *orel* ~ l. *ērgelis*, l. *knope* ~ e. *nööp* jne.

Uas. aitab selgitada kvantiteedinähtusigi, muuseas *klaas*-sõna pikka *ā*-d. *Pilli* vasteiks on kas. sõnastikulisis lähteis, millele tugitakse, pikavokaalne *spel* ehk *spil*. Rahvakeeles on aga *Spill* laialt tuntud tähendusega 'mäng, mängutükk, teatritükk' jne.

³ Herkunft und Verbreitung der neueren germanischen Lehnwörter im Estnischen. (ÖESA 1927, 266.)

Kõige enam pakub uas. leksikaalselt. On sõnu, mida ei ole registreeritud kas. mälestis, kuid mis on olnud ja on veelgi omased rahvakeelele ja mis leiduvad ka eestis. Just merikeele terminoloogia on nii eestis, liivis kui soomes saanud aina as-lt lisa. Eriti kahe esimese keele merisõnastik on tugevasti uas-line. Sõnalaenudega kaasaskäivad tõlke-laenud on samus olusuhteis. Kuuldes Põhja-Saksas *Beerboom* ja *Krånnsbeer*, ilmneb otse, et e. *maripuu* ja *kuremari* on sealt-poolt. Tähelepandav olgu veel *puhkama*-sõna kaks tähendus-rühma (? Toim.): 1. 'ausruhen, verschnaufen, sich erholen' ja 2. 'wehen, hauchen, blasen, atmen, seufzen'; sm. *puhkata* 1. 'pusta, flämta, flåsa, stånka' ja ka 2. 'vila', sest uas-ski esineb *pusten*-verbil mõlemapoolseid tähendusvarjundeid.

Omaette peatükiks on uas. ja e. (ning lv.) isikunimede suhe. Niisugused rahvapärased lühendunud kujud, nagu *Fio* < Sophie, *Stina* < Kristina, *Trin(e)*, *Klås* < Nikolaus, *Jåhn*, *Jak* ja palju teisi, teevad uurijale tee avaraks ja hoiavad eemale asjatuist kas-s kirjapandud traditsionaalseist nimekirjutusist.

As. elavad murded ei paku tuge üksnes keeleuurimisele, vaid ka rahvaluuleteadusele. As-st laenatud mütoloogilisist termineist kuuluvad vähemalt *poterman* ja Kihnu *pöök* uas. ajajärku. Siinkohal viidatagu üksnes uas. rahvalauludele. Uuemal ajal on e. keelde tulnud rohkesti üs. lauluvara, miks ei võinud siis vareminki, as. valitsuse ajal, sündida samuti. Lõppnäitena olgu esitatud kaks Hamburgis 1932 paberile pandud as. laulu, millest esimene seisab üsna lähedal e. tuntud humoristlikule regivärsile „Kass kaenlas“ ja teine tuletab meelde mardi-kadri laule. Viimase lauluga on pealegi liitunud samasugused kombes kui meil mardis ja kadris, ehk küll sandiskäimise ajaks on vana-aasta õhtu.

To Bett, to Bett,
Wer 'n Leewsten (Schätz'l) hett,
Wer keen'n hett,
Gåht ock to Bett,
Kissen ünner Arm
(De Katt ünner Arm)
Slöpt ock scheun warm.
(Slöpt eb'n so warm.)

Sångi, sångi,
Kel kallim (armsam) on,
Kellel pole ühti,
Låheb ka sångi,
Padi kaenlas
(Kass kaenlas)
Magab ka ilusasti soojalt.
(Magab samuti soojalt).

Rummel, rummel, rooken.
Gåwt uns wat in de Poten,
Lot uns nich so lang hier ståhn,
Denn wi möt bald wider gåhn;

R. r. r.
Andke meile midagi peosse,
Årge laske mitte nii kaua siin
seista,
Sest me peame edasi minema;

Een Hus wider
Wähnt de Snider,
Een Hus achter
Wähnt de Slachter,
Een Hus vörder
Wähnt de Mörder.
Hau de Katt den Steert af⁴,
Hau em nich so kort af,
Lot 'n lütten Stümmel an,
Dat he weder wassen kann jne.

Maja edasi
Elab rätsep,
Maja tahapoole
Elab lihunik,
Maja ettepoole
Elab mõrtsukas.
Raiu kassil saba maha,
Ära raiu nii lühidalt maha,
Jäta väike jupike,
Et võiks jälle kasvada jne.

Paul Ariste.

Haruldane sõnatüvi eestis.

J. Hurda vanavarakogus [II 4, 616 (96)] esineb ühes Kodaverest põlvnevas laulus järgmine värsistik:

Peelelime kuulelime
Taga selja seisatime
Kas meid hulka õigatakse
Kas meid tantsma tarvitakse...

Nagu ilmneb kontekstist, on *peelelime* järgneva sõna *kuulelime* paralleeliks ja tähistab umbes 'kuulatasime pikalt-laialt'. Sõnaraamatud ega murdekogud ei tunne seda verbi, sest vanades lauludes leidub üldse palju registrimata sõnu. Käesoleva haruldase arhaismiga saab ühendada lähemais ja kaugemais sugukeelis esinevat 'kõrva' tähistavat sõna-peret: sm. *piele-* — *pieli-panka* 'Ohrgehänge', mord. ersa *pīle*, mokša *pīlě*, ung. *fül* 'Ohr', millele on vasteid veel muiski sm.-ugri keelis (Paasonen, Mordw. Chrestomathie, 109; Szinyei, Finn.-ugr. Sprachwissensch.², 21).

Eesti frekventatiivne verb *peelelema* on tuletatud **pēle-* 'kõrv' tüvest samuti nagu *kõrvama* 'horchend vernehmen' < *kõrv-*, *silmama*, *silmatsema*, *silmima*, *silmitsema*, *silmuma* jne. < *silm-*.

Paul Ariste.

⁴ Kui ei ole muud anda palujaile.